

JURGITA VENCKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

LIETUVIŲ BENDRINĖS KALBOS SAMPRATOS ISTORIJA (XIX AMŽIAUS ANTROJI PUSĖ – XX AMŽIAUS PRADŽIA)¹

ESMINIAI ŽODŽIAI: bendrinė kalba, rašomoji bendrinė kalba, šnekamoji bendrinė kalba, grynumas, kodifikacija.

ĮVADAS

Lietuvių bendrinės kalbos (toliau – bk) atsiradimo, pradžios klausimas ne kartą nagrinėtas kalbininkų darbuose. Giedrius Subačius yra aptaręs lietuvių mokslininkų požiūrį į bk istoriją – paprastai ji yra siejama su tautos istorija: „tam tikru išskirtu tautos (valstybės) raidos etapu buvo kalbama ir apie tam tikrą standartinės kalbos raidos stadiją“ (Subačius 2004: 89). O JAV ir Vakarų Europos kalbininkai bendrinių kalbų raidą nagrinėja remdamiesi pačių kalbų ypatybėmis, specifiniais kalbiniais ir socialiniais bruožais (Subačius 2004: 97). Einaras Haugenas skyrė keturis bk formavimosi aspektus: normos pasirinkimą, formos kodifikaciją, funkcijų tobulinimą ir visuomenės priėmimą (Haugen 1966: 252). Bk atsiradimas ir raida susiję su visuomene, o ypač – du E. Haugeno nurodyti aspektai: tarmės pasirinkimas bk ir visuomenės priėmimas.

Visuomenės vaidmenį daug anksčiau kėlė ir Pranas Skardžius: kaip svarbų bk atsiradimo, buvimo bruožą jis nurodė atsiradusį visuomenės (ar bent jos dalies) suvokimą, kad ji turi bendrą kalbą, ir jos pastangas tą kalbą vartoti: „[bk] yra visoje etnografinėje Lietuvoje *pripažįstama, vartojama* arba *stengiamasi vartoti* [čia ir toliau paryškinta mano – J. V.] kaip visuotinė bendraujamoji priemonė“ (Skardžius 1927: 341). Šio straipsnio tikslas – remiantis spauda ir egodokumentais parodyti, kada visuomenė ar bent jos dalis ėmė suvokti turinti bk ir kaip ją suprato.

Lietuvių bk susidarymo problemas gvildenęs Arnoldas Piročkinas apie XVI–XVIII amžiaus raštiją rašė, kad „[t]iek M. Daukšai, tiek kitiems to meto lietuvių raštijos darbuotojams <...> dar nebuvo kilęs sąmoningas bendrinės kalbos suvokimas“ (Piročkinas 1990: 6, taip pat žr.

¹ Straipsnis parengtas pagal pranešimą „Bendrinės lietuvių kalbos sampratos kristalizavimosi istorija“, skaitytą moksliniame seminare *Bendrinė lietuvių kalba šiandien: tikrovė, iliuzija, siekinys?* (2015 05 22), kurį organizavo Lietuvių kalbos instituto Bendrinės kalbos tyrimų centras.

Piročkinas 1986: 30–31). Bendrinės kalbos idėja buvo iškelta *Universitas lingvarum Litvaniae* (1737), tačiau toliau ji nebuvo plėtota (Piročkinas 1990: 8).

2. BENDRINĖS KALBOS SAMPRATA XVIII AMŽIAUS PABAIGOJE – XIX AMŽIAUS VIDURYJE

XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiaus pradžioje bk tapo ne vieno autoriaus mąstymo objektu. Beatsirandantį bk poreikį, įvairių žemaičių autorių (Juozapo Čiuldos, Simono Daukanto, Juozapo Arnulfo Giedraičio, Antano Klemento, Kiprijono Nezabitauskio, Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos, Jurgio Pliaterio, Dionizo Poškos, Simono Stanevičiaus ir kt.) požiūrį į tokią kalbą, pastangas ją kurti tyrė G. Subačius (Subačius 1991, 58–64; Subačius 1996: 51–59; Subačius 1998 ir kt.). Žemaičiai ėmė mąstyti, kaip kalbą padaryti *bendrq* (plačiau žr. Subačius 1998: 20–21), o tai leidžia kalbėti apie bk kūrimo pradžią, nors nė vienas iš aptariamuoju metu kurtų modelių netapo bk. G. Subačius rekonstravo tokią žemaičių autorių kurtos ar siekiamos sukurti bk sampratą: „bk *bus* bendra ir vienoda visiems viešoji tautos kalba“ (Subačius 1998: 20–21), nors, pabrėžiama, *vienodumą, visuotinumą, tautą, kalbą* skirtingi autoriai suvokė nevienodai. Pavyzdžiui, J. A. Pabrėža mąstė apie bk vien žemaičiams (apie 1831 metus), o S. Daukantas vėlyvuojų kūrybos laikotarpiu – Didžiosios Lietuvos žemaičiams ir aukštaičiams bei Rytų Prūsijos lietuviams (Subačius 1996: 53–54, 56).

Motiejaus Valančiaus vyskupavimo laikotarpiu (1849–1875) daugelis kunigų rašė tarminiu mišiniu, daugiau ar mažiau laikydami savo tarminio pagrindo, bet „stengdamiesi būti ir aukštaitiški“ (Jonikas 1972: 135). Paties M. Valančiaus, vadovavusio tikybinei literatūrai, ją prižiūrėjusio, minčių apie bendrą kalbą, regis, nėra išlikusių. Vis dėlto iš akių neišleistina tai, kad M. Valančius rūpinosi rytų aukštaičiams knygas leisti jų tarme, nes jiems esą nesuprantami žemaitiški raštai: 1852 m. pavedęs Juozui Zenevičiui į rytų aukštaičių tarmę išversti Juozapo Želvio lenkiškai parašytą katekizmą, 1865 m. raginęs Antaną Baranauską rašyti kraštiečiams jų tarme. Be to, Petras Jonikas yra užsiminęs ir apie M. Valančiaus ganytojinius laiškus, rašytus tikintiesiems jų tarme (Jonikas 1987: 238). Tai liudytų, kad bendra visiems lietuviams kalba M. Valančiui dar atrodė neįmanoma.

3. BENDRINĖS KALBOS SAMPRATA XIX AMŽIAUS ANTROJOJE PUSĖJE

Domėjimasis bk klausimu suintensyvėjo antrojoje XIX amžiaus pusėje. To meto egodokumentuose, spaudoje gausu svarstymų apie bk, diskusijų įvairiais kalbos bendrinimo klausimais.

3.1. Rašomoji bendrinė kalba

Bendrinų kalbų tyrėjai sutaria, kad pirmiausia atsiranda, standartizuojama rašomoji kalba (apie tai plačiau žr. Subačius 2001: 127). Ne išimtis ir lietuvių bk – aptariamojo laikotarpio pradžioje ji suvokta tik kaip rašomoji.

Bendrinės kalbos, pirmiausia mokymo reikalui, prireikė A. Baranauskui, 1870 m. paskirtam dėstyti homiletiką – pamokslų sakymo teoriją ir praktiką lietuvių kalba Žemaičių (Telšių) dvasinėje seminarijoje Kaune (Stakauskas 2003: 71). A. Baranauskui rūpėjo sukurti bendros rašomosios kalbos (vad. *raszybos*) modelį, šnekamoji kalba jo projekte liko tarminė (Baranauskas 1875 10 04 (16): 6):

reikia wisai Lėtuwai raszybos wėnodos. Raszant sulyg vsztarme reiktú tėk raszybu ir tėk kalbómokslu intaisyti. kėk vrà tarmiú. Reikia gi wėno kalbómokslo, wėnos raszybos, ir draug paródymo, kaip lėtúwinikai kėkwėnos tarmės tas raidės (litas) turi isztarviti.

A. Baranausko rašomosios bendrinės kalbos (toliau – rbk) struktūra buvo artima pietinių vakarų aukštaičių tarmei (plačiau žr. Jonikas 1937: 50; Zinkevičius 1986: 78), tačiau rašte mėginta užkoduoti ir kitų tarmių ypatybes. A. Baranausko rbk modelis, nors ir buvo populiarus tarp katalikų dvasininkų, o Žemaičių vyskupo kanceliarijoje vartotas iki 1908 m.², į bk neišaugo, kaip ir žemaičių autorių projektai XIX amžiaus pradžioje.

Rbk, koduojančios tarmines ypatybes, idėją plėtojo ir Kazimieras Jaunius, taip pat (nuo 1885 m.) dėstęs lietuvių kalbą Žemaičių dvasinėje seminarijoje Kaune (Sabaliauskas 1979: 172). Jis (Jaunius [1880–1892]: 6) pabrėžė, kad

tarsninė³ raszyba netinka visos Lituvos rasztams: bendrinė visu Lituviu raszyba negali veizdėti į isztarme kėkvėno tarsnio ir nesirupinti apí kitus žodžius tos paczios kilmės ir apí kitas tarmes tos paczios Lituviu kalbos..

² Plačiau žr. Venckienė 2014.

³ „garsinė, fonetinė“ (LKŽe).

A. Baranausko ir K. Jauniaus kurtą tarmių derinimo teoriją bent iš dalies mėginta taikyti ir *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgoje* (1889–1896), Žemaičių dvasinės seminarijos auklėtinių Pranciškaus Urbonavičiaus ir Kazimiero Pakalniškio leistame periodiniame leidinyje. P. Urbonavičius (1895: 3) rašė:

kad didelė dalis mūsų žemaičių tūs paczius žodžius kur „uo“ isztaria kaip viena litara „u“ tai mokslo vyrai nurodė tūdvi litari suvienyti į kruvą ir raszyti szejp: **lū**ma, **lū**kis, **lū**szas, kl**ū**nas, szl**ū**ti, pl**ū**sztas ir kitus tam panaszius žodžius, kaip skaitytojai gana yra įsitėmyję „Apžvalgoje“ ką ir ant toliaus mės į vietą „uo“ vartosim tikt „ū“.

Tarmių derinimo rašomojoje kalboje idėja atrodė patraukli ir Jonui Basanavičiui (1899: 9):

Mes turime reformūti musun graphikan tokiu budu, kad ji taptu kainà⁴, universališka išreiškimui – jai galima – visun tarmiun musun, teip kad išreikštus musu rašybos ženklais žodžius galetu saityt’ saviškai žmones ivairiausiun lietuviškun dialektun.

Savo pasiūlymus, kaip bk koduoti tarmių ypatybes, kaip rašant atspindėti skirtingai tariamus garsus (bendra tartis J. Basanavičiui taip pat neatrodė reikalinga), jis išdėstė 1899 m. išėjusioje knygoje *Prie istorijos musun rašybos*, dar papildė 1902 m. *Ožkabalių dainų* leidime.⁵ Pavyzdžiui, afrikatą [dž] J. Basanavičius siūlė žymėti diakritine raide <ḑ>, ją „[ž]emaičiai tures viduržodije kaipo paprastan *d* ištartie“ (Basanavičius 1899: 12); [č] ženkline diakritiniu rašmeniu <ḥ> – „Žemaitijoj, kur ji dar nesuminkštinta liekti, tur šita ḥ kaipo prasta t išsartie“ (Basanavičius 1899: 13)⁶.

Taigi paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais ir net vėlėliau daliai bk kūrėjų ir vartotojų reikalinga ir tinkama atrodė rbk, kuri koduotų įvairių tarmių ypatybes, tarties bendrinti nenorėta.

⁴ *Kainas* „bendras“ (LKŽe).

⁵ J. Basanavičiaus bk projektas inteligentijai turėjo būti žinomas ir anksčiau, iš jo *Ožkabalių dainų* (1884) ir *Etnologiškų smulkmenų* (1893).

⁶ Dėl savitos rbk teorijos J. Basanavičius nebuvo pakviestas tapti *Varpo* (1889–1905) redaktoriumi – laikraščio leidėjai prisibijoję, kad jis neimtų jos taikyti šiame leidinyje (žr. [Bagdonas] 1937 01 11: [I]). Tai rodo, kad periodinės spaudos leidėjai jautė savo bk modelį dar esant labai netvirtą.

3.2. Bk tarminio pagrindo pasirinkimas ir bk fiksavimas XIX amžiaus devintajame dešimtmetyje

Lietuviškos periodinės spaudos leidėjai pasirinko kitokį kelią negu tarmių derinimo rbk teorijos šalininkai. Nuo *Aušros* (1883–1886), kurios leidėjai nusprendė remtis Augusto Schleicherio (1856) ir Friedricho Kuršaičio (1876) lietuvių gramatikomis, periodinės spaudos kalbos pagrindu pasirinkta Didžiosios Lietuvos (toliau – DL) ir Rytų Prūsijos (toliau – RP) lietuvių vakarų aukštaičių tarmė. Sprendimą remtis viena tarme 1893 m. *Varpe* grindė ir Jonas Jablonskis: „savo rašyboje niekad nesuvaikysime visų mūsų tarmių“ (Jablonskis 1893: 5).

Bk atsiradimui fiksuoti labai svarbus sąmoningas visuomenės suvokimas, kad ji turi tokią kalbą. Paskutiniaisiai XIX amžiaus dešimtmečiais pradėjus eiti nelegaliai lietuviškai spaudai, visuomenė, o tiksliau, labiau išsilavinusi jos dalis, ėmė suvokti, kad tarminis pagrindas bk pasirinktas, ir pasisakė turinti bk. Trečiaisiais *Aušros* leidimo metais, 1885 m. gruodį, Serafinas Laurynas Kušeliauskas kunigui Aleksandriui Burbai rašė apie *kalbą abelną*⁷: „raszant del lietuwiu ir žemajcziu, rejkt tajkintis su kalba abelna“ (Kušeliauskas 1923: 12). Netrukus bk fiksavo Antanas Vytartas (1887, *rašliaviška kalba*, žr. toliau, 3.4 sk.), Juozas Tumas-Vaižgantas (1888, *rašomoji kalba*, žr. toliau, 3.3 sk.), Jonas Mačiulis-Maironis (1891, žr. toliau, 3.4 sk.), Mečislovas Davainis-Silvestraitis (1891: 70, *literariška kalba*), Antanas Milukas (1892: 27, *rašliaviškas dialektas*), J. Jablonskis (1893, *raštų kalba*, žr. toliau, 3.3 sk.), Vincas Pietaris (1894: 87, *literatūriška kalba*) ir kiti (plačiau žr. Venckienė 2007: 27–30).

Taigi paskutiniaisiai XIX a. dešimtmečiais inteligentija ėmė suprasti turinti bendrinę, pirmiausia rašomąją kalbą. Tai buvo pavyzdinis, sektinas kalbos modelis.

3.3. Šnekamoji bendrinė kalba

Beveik tuo pat metu, kai fiksuojama esanti rbk, inteligentija ima kelti ir šnekamosios bk (toliau – šbk) klausimą. Ne kartą mokslininkų minėtas J. Tumas-Vaižgantas, kuris nuo 1888 m. „susidurdamas su inteligentais, ėmęs *kalbėti* rašomąją kalbą“ (Jonikas 1987: 352). 1891 m. šbk fiksavo J. Mačiulis-Maironis⁸: „Isz tarmių iszrinkta paliko Kauniszke, kuri yra dailiausē ir kurią jau daugumas *szneka*“ (Mačiulis-Maironis 1891: 181). Vadinasi, prasidedant paskutiniam XIX amžiaus dešimtmečiui bent išsilavinę kalbėtojai ne tik suvokė esant bendrą rašomąją kalbą, bet į ją ėmė orientuoti ir šnekamąją kalbą.

⁷ *Abelnas* „visuotinis, visas, bendras“ (*LKŽe*).

⁸ Cituojama iš J. Mačiulio-Maironio knygos *Apsakymai apie Lietuvos praeiga*, kuri buvo išleista 1891 m. Antraštiniame knygos puslapyje nurodyta, kad ji parašyta 1886 m., tad apie susiformavusią bk autorius galėjo rašyti ne 1891 m., o ir ankstėliau.

Netrukus, 1893 metais, J. Jablonskis taip pat akcentavo kalbėjimą bk, užsimindamas, kad ji bus skirta nebe vien inteligentams, bet visiems kalbos vartotojams (Jablonskis 1893: 9):

jei dabartinė raštų kalba eis vis pilnyn ir tobulyn, nesimainydama dialektiškai (= savo formose), tad ar vėliaus ar ankstšiaus mes norėsime, kad visi, Augštaitšiai ar Žemaitšiai, mokėtų *kalbėti* ir *tarti* teip, kaip kalbės Lietuvos pirmuoliai, inteligentai, norėsime savo Lietuvoje girdėti visus vienodai ištariant ir kalbant.

Petro Avižonio *Lietuviška gramatikėlė* (1898), be kita ko, buvo skirta mokytis ir šbk – autoriaus nurodyta, kad kirčio ženklai žemaičiams ir rytų aukštaičiams rodo, kaip tarti rašomosios kalbos formas (Avižonis 1898: 1).

Taigi paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais inteligentija ima suvokti turinti bk, paremtą viena (kauniškių, užnemuniečių) tarme, ir pradeda, stengiasi ja šnekėti. Siekiama, kad ji būtų priimta ir kitų visuomenės sluoksnių.

3.4. Reikalavimai bk. Grynumas

Iš spaudos ir egodokumentų matyti, kad vos suvokus turimą bk, jai imtas kelti grynumo reikalavimas.

Kalbos grynumo reikalavo *Aušros* (1883–1886) redakcija. Penktajame numeryje Petruui Arminui-Trupinėliui skirtame redakcijos atsakyme rašyta: „Miklink tik ir vartok *griną* kalbą“ ([*Aušros* redakcija] 1883: 151). Vėliau apie tai užsiminė ir Jonas Šliūpas: „Kad atkelti ir atlaikyti *griną* kalbą, reiki, kad visi rasztininkai pasistengtu *grinai* ir gražiai rasziti“ (Šliūpas 1884: 147). P. Jonikas yra užsiminęs, kad *Aušroje* grynumo kriterijus taikytas ne tik leksikai⁹, bet ir kitiems kalbos lygmenims (Jonikas 1987: 310), pavyzdžiui, svetimoms kilmės žodžių [f] stengtasi žymėti <p> [p] (*grapas* ‘grafas’ A6 1883: 156, *pamiliją* A2 1886: 59), [ch] – <k> [k] (*kolerôs* ‘choleros’ gen. sg. A5 1883: 140).

1887 m. pirmajame laikraščio *Šviesa* (1887–1888, 1890) numeryje tikriausiai Antano Vytarto¹⁰ rašyta taip: „Kalba musu laikraszczio bus vartojama raszliaviszka *gryna*, pridedant kur ne kur kitą žodį dėl pareiszkimo“ (Vytartas 1887: 3). Kalbos grynumą minėjo ir Vincas Kudirka,

⁹ Čia paminėtinas ir Jono Palionio pastebėjimas, kad aušrininkams, kalbos gryninimo sumetimais kūrusiems naujadarus germanizmams, slavizmams ir tam tikriems tarptautiniams žodžiams pakeisti, svarbiausia buvo lietuviškumas, tiesa, „kartais ir labai prastas“ (Palionis 2014: 14–19).

¹⁰ Straipsnis „Ižanga“ (p. 1–3) pasirašytas Ernesto Weyerio, tačiau, anot J. Tumo-Vaižganto, „Jauste jauti čia kunigo darbą“ – tikriausiai galvota apie redaktorių A. Vytartą. A. Vytartą straipsnio autoriumi laikė ir Vanda Zaborskaitė, spėdama, kad čia galėjo prisidėti ir Jonas Mačiulis-Maironis (Tumas-Vaižgantas 1924: 10; Zaborskaitė 1987: 62).

rašydamas *Ūkininko* (1890–1905), mažiau išsilavinusiems skaitytojams skirto laikraščio, leidėjų vardu (Kudirka 1890: 1–2):

Da gali ap sunkinti supratimą vartojimas *gryno* lietuviszko liežuvio. <...> Vienok, jaigu ir sunki butu iszpradziū *gryna* lietuviszka kalba, tai greit galima su jaje apsiprasti. <...> Dėlto-gi ne nusimikite skaitytojai, jaigu 1. No. „Ukiniko“ butu lyg persunku skaityti! toliaus bus lengviaus.

Tais pačiais metais *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje* raginta atkreipti dėmesį į antkapių užrašų leksiką ([Pakalniškis] Zuikis 1890: 117):

Kam mums vartoti svetimos kalbos žodžius, kad mes turime „tokius-pat savo kalboje.“ Vietoje „žonkos“ arba szvogerkos ar ne gražiaus butu paraszyti lietuviszkus žodžius „moters“ ir „pati“?

Grynumo reikalavimą, greta tinkamos rašybos, 1891 m. kėlė ir J. Mačiulis-Maironis (1891: 182): „negana yra jeib’ kaip raszyti, bet jau reikalaujas nū raszytojo pažinimo moksliszkos raszybos ir kalbos *grynumo*“. Apie būtinybę vengti tarmybių 1892 m. *Vaikų kningelės* recenzijoje rašė ir A. Milukas (1892: 27):

Iszdavėjas nepardaug matyt uždavė sau darbo iszdūdams szią kningelę: neva vertė isz žemaitiszko į dabartinį raszliaviszką dijalektą (tarmę), vienog ar tai isz greitumo, ar tai isz nežinojimo visų įpatybių abiejų tarmių, prikaisziojo daug iszsireiszkimų ir formų nevartojamų dabartiniam’ raszliaviszкам’ dijalektę.

Grynai lietuviškos bk reikalavo ir Aleksandras Dambrauskas (Adomas Jakštas) 1898 m. (žr. toliau, 3.6 sk.). Bk grynumo klausimas svarstytas ir asmeninėje korespondencijoje: 1885-aisiais šį reikalavimą bk kėlė S. L. Kušeliauskas (1923: 112–113): „Rejk kad tikraj butu *grina kalba* ir kad wisi ta kalba suprastu.“

Vadinasi, suvokdama turimą bk, nors dar net nesant kodifikuojamo veikalo, ją vartojanti visuomenės dalis jau nebetoleravo nelietuviškumo, aktualus tapo bk grynumo kriterijus. Jis laikytinas seniausiu, pirmiausia iškelto bk reikalavimu, nors dabar nebėra svarbiausias (plg. Girdenis, Pupkis 1970: 65–67).

3.5. Vartojimo teritorija

Aptariamuoju laikotarpiu svarstyta ir apie bk vartojimo teritoriją. Kaip jau minėta, 1885 m. pabaigoje S. L. Kušeliauskas rašė, kad bk esanti bendra *lietuviams* (t. y. aukštaičiams) ir

žemaičiams (žr. 3.2 sk.). Nepraėjus nė dešimtmečiui, 1893 m., Jonas Spudulis brėžė jau platesnes bk (*rasztkalbės*) vartojimo ribas – ji turinti būti bendra DL ir RP lietuviams: „reikia wēl steigtiesi, kad butu wienybē rasztuose tarp *prusu* ir *musu*“ (Spudulis 1893 11 26: 3v).

Dar po penkerių metų, 1898 m., A. Dambrauskas pabrėžė, kad bk (*rašliaviška kalba*) yra bendra visiems lietuviams, nepriklausomai nuo jų gyvenamosios vietos: ji vartojama ne tik etnografinėje Lietuvoje visų tarmių lietuvių, bet ir Europoje, ir Jungtinėse Amerikos Valstijose (Dambrauskas 1898: 2–3):

Szendieną <...> žemaitis ar augsztaitis, dzukas ar kapsas, zanavykas ar guogas, – visi susipranta eşą lietuviams, visi vienokiai siekiasi raszyti, iszsižadėdami savo tarmiškų kalbos ypatybių <...> Tokiu budu palengvėl iszsidirbo ir iszsigvaldė viena lietuviszka raszliaviszka kalba, kurią dabar ir vartoja visi beveik geresniejie szios gadynės musų rasztininkai, nežiurint ant to, kamę jie gyvena – Europoje ar Amerikoje.

Taigi paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais bk vartojimo teritorijos samprata išplečiama: bk suprantama kaip visų lietuviškai kalbančių teritorijų kalba, vartojama ir kitose šalyse gyvenančių lietuvių.

3.6. Funkcijų išplėtimas

Spaudos draudimo sąlygomis atsiradusios bk funkcijos negalėjo laisvai plėstis, ji negalėjo būti vartojama valdžios įstaigose, mokyklose.

1898 m. A. Dambrauskas, pratęsdamas J. Tumo-Vaižganto ir J. Mačiulio-Maironio liudijimus apie inteligentų pastangas kalbėti bk, ragino plėsti bk vartojimo sritį – ji turėtų būti vartojama ne tik inteligentijos tarpusavio bendravimui, bet ir bažnyčioje (Dambrauskas 1898: 4):

daug geriaus butu, jeigu kiekvienas lietuvis kunigas, išsimokinęs gerai vienos grynai lietuviszkos raszliaviszkos kalbos, toje kalboje ir skelbtu visur Dievo žodį, suvis nesirupindamas apie užlaikymą vietinės tarmės ypatybių. <...> Ir tegul nieks ne mano, buk mes czia kokią kreivatikystę skelbiame. <...> Bažnytiniuose dalykuose, kiek žinome, visur vieszpatauja ne tarmės, bet kalbos raszliaviszkos.

Atkreiptas dėmesys ir į dar vieną, labai asmenišką ir kartu viešą kalbos vartojimo sritį, kurios, regis, nevaržė valdžios reikalavimai – antkapių užrašus. Spaudoje fiksuota, kad dauguma lietuvių antkapių užrašų rašoma lenkiškai, raginama juos rašyti lietuviškai, siūloma, kad tokius užrašus parašytų mokantys gramatiką (Turauskas 1901: 15):

Žemaitėliai, patį visuomet parašykite kalviui ant raštelio, kokie žodžiai turi būti ant kryžiaus iškalti <...> Jei patį gerai ir gramatiškai žodžių sudėti nemokat, tai prašykite to, kad gerai žemaitišką gramatiką moka, parašą sustatyti.

Taigi bk tarpusavio bendravimui vartojanti visuomenės dalis ėmė rūpintis jos plitimu ir į kitas vartojimo sritis, kur buvo įmanoma, pirmiausia – į bažnyčią. Atkreiptas dėmesys ir į antkapių užrašų kalbą.

3.7. Bk kodifikavimo poreikis

Paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais kyla poreikis kodifikuoti bk. V. Kudirka dar 1889 m. *Varpe* rašė (Kudirka 1889: 105):

Sziandien kiekvienas raszėjas dirba sau gramatiką ir kiekvienas savotizkai raszo – kitaip ir buti ne gali, kollaik ne turėsime gramatikos trumpos, aiskios, kuri ant svarbesniu kalbos klausymu atsakytu staczei, be jokios dvejonės.

Varpo redaktorius Juozas Adomaitis-Šernas 1890 m. pažymėjo, kad gramatika reikalinga rašybos normoms suvienodinti: „Idant galėtu, atsirasti ir atsiradus užsilaikyti vienokia statraša, reikia ir vienokios paramos, vienokio prierankio, iš kurio visiems galima butu išmokti tos statrašos“ (Adomaitis-Šernas 1890: 65). Jausdami poreikį nustatyti rašybos normas, apie 1890 m. varpininkai ėmėsi iniciatyvos: hektografavo V. Kudirkos parengtą rašybos taisyklių rinkinėlį *Statrašos Ramsčiai* (Jonikas 1987: 326).

Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos redaktorius P. Urbonavičius 1895 m. kėlė gramatikos klausimą: „tada sulauksime vienokios raszybos, kada mūsų literatūros vadovai (profesorai) atsižadės tinginio, o iszdūs geras gramatikas“ (Urbonavičius 1895: 3). 1897 m. rašyti gramatiką ragino *Tėvynės Sargo* bendradarbis Pranciškus Gaigalas: „Isz viso vieko turiamo rupinties, darbuoties, kad užtverti mūsų kalbai ir raszybai zomatus, idant raszydami nekłaidžiotumem“ (Gaigalas 1897: 18).

Vis dar nesant tinkamos lietuvių kalbos gramatikos, *Varpo* redakcija ieškojo sprendimo: 1898 m. pradžioje siūlė išsiversti Juliaus Schiekoppo (1879–1881) gramatiką, vėlėliau rekomendavo remtis P. Avižonio *Lietuviška gramatikėle*, kurioje pristatytas *Varpo* rašybos modelis ([*Varpo* redakcija] 1899: 37):

Išleidome ir išsiuntinėjome visoms redakcijoms litografuotą „Gramatikėlę“ (tuo žygiu da ne užbaigtą) pagal „Varpo“ rašybą, kuri, rodosi, nepinkli ir paranki vartojimui. „Gram.“ sudaryta specialisto, tai-gi ištikima.

Bk buvo įtvirtinta 1901 m. išėjusioje J. Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatikoje*. Visuomenei šis bk kodų rinkinys atrodė autoritetingas, juo imta remtis. *Tėvynės Sargo* redaktorius J. Tumas-Vaižgantas laikytis J. Jablonskio gramatikos normų nusprendė dar jai nepasirodžius¹¹, 1900 m.: „su sziuo N^a ‘T. S.’ <...> pradėjome raszyti sulyg tą bendrą gramatiką. Laukite jos ir pirkite, nes laikas jau pradėti vienaip raszius“ ([*Tėvynės Sargo* redakcija] 1900: 68). Į šią gramatiką orientavosi ir *Varpo* leidėjai, pavyzdžiui, ja remdamiesi 1903 m. suvienodino įvardžių instr. sg. formų vartoseną: „Išvardžiai reik linksniuoti, kaip nurodyta gramatikoje [Jablonskio – J.V.]“ (*Varpo* redakcija 1903: 25).

Taigi aptariamuoju laikotarpiu įvairūs autoriai ne tik fiksavo jau turį bk, bet ir kėlė jiems atrodžiusius svarbiausius bk klausimus: kalbėjo apie rašomosios ir šnekamosios kalbos santykį, vartojimo teritoriją, pradėjo kelti reikalavimus bk ir jautė poreikį ją kodifikuoti. XIX ir XX amžių sandūroje bk iš dalies jau suprasta taip, kaip ją vėliau apibūdins P. Skardžius – kaip bendra tautos kalba.

4. BENDRINĖ KALBA XX AMŽIAUS PRADŽIOJE

Panaikinus spaudos lotyniškaisiais rašmenimis draudimą 1904 m., bk tapo teisėta spaudos kalba, Lietuvai tapus nepriklausoma valstybe – valstybinė (tai įtvirtinta Lietuvos Valstybės Konstitucijoje 1922 m.), pradėta vartoti administracijos ir švietimo įstaigose (Zinkevičius 1992: 213–215; Piročkinas 2004: 6), tad ir jos funkcijos pradėjo sparčiau plėstis.

P. Skardžius 1927 m. *bendrinę kalbą* apibūdino kaip visos tautos („kad tos *tautos* žmonės tarpusavy galėtų lengviau ir greičiau susikalbėti, susižinoti“; kalba, kurią galėtų suprasti *viso krašto* žmonės“ (Skardžius 1927: 340), valstybės (bk „yra tapusi bendra *visam kraštui, visai valstybei*“ (Skardžius 1927: 341)) bendrą kalbą.

¹¹ Tuo metu gramatika dar nebuvo išspausdinta, tačiau J. Tumas-Vaižgantas turėjo jos rankraštį – jam patikėta jį nugabenti į Tilžę (Jonikas 1987: 336).

APIBENDRINIMAS

1. Iki XIX amžiaus antrosios pusės bk sampratą galima tik rekonstruoti: bk bus visiems bendra ir vienoda viešoji tautos kalba. Šiuo etapu kurti atskiri standartizuoti modeliai, kurie į bendrinę kalbą neišaugo.

2. XIX amžiaus antroje pusėje bendrės kalbės reikalas darėsi vis aktualesnis. Laikotarpio pradžioje reikalinga ir kurtina atrodė tik rašomoji kalba.

Paskutiniai XIX amžiaus dešimtmečiai laikytini kritiniu laikotarpiu, kai pietinių vakarų aukštaičių tarme paremta bk imama suprasti ne kaip būsima, bet kaip jau esama, vartojama ar stengiamasi vartoti. Ėmė keistis bendrinės kaip rašomosios kalbos samprata – atsirado poreikis ne tik rašyti, bet ir šnekėti bendrine kalba. Jai imamas kelti ne tik vienodumo, bet ir grynumo reikalavimas. Imama siekti, kad bk būtų vartojama ne tik spaudoje, inteligentijos tarpusavio bendravimui, bet ir kitose srityse, kur tai buvo įmanoma, – bažnyčioje, ja būtų rašomi antkapių užrašai.

Visuomenė ėmė plačiau suvokti bk vartojimo teritoriją – ji suprantama kaip DL ir RP, Europoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose gyvenančių lietuvių bendra kalba.

Periodinės spaudos kalbos modelis, iš pradžių tik labiau išsilavinusios visuomenės dalies priimtas kaip bendra kalba, buvo 1901 m. kodifikuotas J. Jablonskio gramatikos.

3. Nelegalios lietuviškos spaudos kalbos modelis, paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais inteligentijos priimtas kaip bk ir kodifikuotas J. Jablonskio gramatikos, 1922 m. tapo valstybine kalba, pradėtas vartoti administracijos ir švietimo įstaigose. 1927 m. P. Skardžius bk jau apibrėžė kaip bendrą visam kraštui, visai valstybei.

ŠALTINIAI

[Adomaitis-Šernas J.] j. a. 1890: Musų statrašas. – *Varpas* 2, 65.

A – Aušra, 1883–1886.

[*Aušros* redakcija] 1883: *Gromatnyczia*. – *Aušra* 5, 150–151.

Avižonis P. 1898: *Lietuviška gramatikėlė*, Peterburgas; VUB RS: L_R623.

Baranauskas A. 1875 10 04(16): Laiškas Hugo Weberiui iš Kauno. – *Baranauskas A., Raštai VII/2. Laiškai Hugo Weberiui ir Aleksandrui Dambrauskui*, sudarė Regina Mikšytė, Marius Daškus, laiškų Hugo Weberiui pagrindinį tekstą parengė Rita Šepetytė ir Marius Daškus, komentarus – Bonifacas Stundžia, laiškų Aleksandrui Dambrauskui pagrindinį tekstą,

- vertimą ir komentarus parengė Marius Daškus, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Baltos lankos, 2009, 2–11.
- Basanavičius J. 1899: *Prie istorijos musun rašybos*. Parašė dr. J. Basanavičius. Tilžeje 1899. Spaustuveje otto v. Mauderodes.
- [Dambrauskas A.] A. J. 1898: Seni paveikslai ir nauji užmanymai. – *Tėvynės Sargas* 10, 2–3.
- [Davainis-Silvestraitis M.] Cirulis 1891: Isz latviu kampo. – *Varpas* 4, 70.
- [Gaigalas P.] Embė 1897: Raszybos dalykai. – *Tėvynės Sargas* 8, 18.
- [Jablonskis J.] Obelaitis K. 1893: Dar kelets žodžių apie mūsų rašybą. – *Varpas* 1, 8–10.
- [Jablonskis J.] 1901: *Lietuviškos kalbos gramatika*. Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis. Parašė Petras Kriaušaitis. Tilžeje 1901. Spauzdinta pas otto v. Mauderode.
- Jaunius K. [1880-1892]: *Lietuviszkas kalbomokslis*, LNB RS: F 23-8; rankraštis.
- [Kudirka V.] Q. D. ir K. 1889: Isz tėvyniszkos dirvos. – *Varpas* 7, 105.
- [Kudirka V.] -v-k- 1890: Prakalba. – *Ūkininkas* 1, 1–2.
- Kušeliauskas S. L. 1923: S. Kušeleviskio laiškas kun. A. Burbai, „*Aušros*“ 40 m. sukaktuovėse (iš spalio m. 1923 „*Žvaigždės*“), Philadelphia, 112–113.
- [Mačiulis-Maironis J.] 1891: *Apsakymai apie Lietuvos praeiga*, paraszė Stanyšlovas Zantrykas 1886. Tilžė 1891 m. Kasztu Lietuvos mylėtojų spausdinta pas O. v. Mauderodės.
- [Milukas A.] Dzukelis 1892: „Vaiku kningele,“ paraszyta kunigo-vyskupo Motiėjaus Vałanczausko. (Antras spaudimas). – *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga* 4, 27–28.
- [Pakalniškis K.] Zuikis 1890: Silva Rerum. – *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga* 15, 117.
- [Pietaris V.] Prusas už Prusą 1894: Kalbos dalykai. – *Varpas* 6, 84–87.
- [Urbonavičius P.] Prancelė J. 1895: Nereikalinga „ł“ su brüksmeliu mūsų raszyboje. – *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga* 1, 3–4.
- Spudulis J. 1893 11 26: Laiškas Aleksandriui Dambrauskui; VUB RS: F 1 – D 462; rankraštis.
- [Šliūpas J.] J. Szl. 1884: Lietuviszkoji paprasta kalba... – *Auszra* 4, 147.
- [*Tėvynės Sargo* redakcija] 1900: „Lietuviszkos kalbos gramatika“. – *Tėvynės Sargas* 8, 68. *Tėvynės varpai*. – *Varpas* 1, 1898, 13.
- [Turauskas P.] Raseinių Magdė 1901: Iš Raseinių. – *Tėvynės Sargas* 4/5, 14–19.
- [*Varpo* redakcija] 1899: Redakcijos atsišaukimas. – *Varpas* 3, 37.
- Varpo* redakcija 1903: Musų rašyba. – *Varpas* 2, 25–26.
- [Vyrtartas A.] Ernestas Weyeris 1887: Įžanga. – *Šviesa* 1, 3.

LITERATŪRA

- Bagdonas J. 1937 01 11: *Pastabos apie rankraščius*, Kaunas, [I]; VUB RS: F 1 – F 627; rankraštis.
- Girdenis A., Pupkis A. 1970: Bendrinės kalbos normos ir jų kodifikacija. – *Kultūros barai* 1, 65–67. Prieiga internete: www.straipsniai.lt/kalbos_kultura/puslapis/6484.
- Haugen E. 1966: *The Ecology of Language*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Jonikas P. 1937: Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos idėja priešaušrio metu. – *Archivum Philologicum* 6, 36–73.
- Jonikas P. 1972: *Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis antroje XIX a. pusėje*, Čikaga: Pedagoginis lituanistikos institutas.
- Jonikas P. 1987: *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai, Chicago: Lituanistikos instituto leidykla.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas. Red. kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Atnaujinta versija, 2008. Prieiga internete: www.lkz.lt.
- Palionis J. 2014: *Aušrininkų ir varpininkų leksinių naujadarų kūryba*, parengė Birutė Kabašinskaitė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Piročkinas A. 1986: Kaip atsirado lietuvių bendrinė kalba. – *Mokslas ir gyvenimas* 1, 30–31.
- Piročkinas A. 1990: Lietuvių bendrinės kalbos susidarymas. – *Gimtas žodis* 1, 6–10.
- Piročkinas A. 2004: Lietuvių kalba pirmosios nepriklausomybės metais. – *Gimtas žodis* 5, 2–8.
- Sabalaiuskas A. 1979: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija*, iki 1940 m., Vilnius: Mokslas.
- Skardžius P. 1927: Bendrinė kalba ir jos vartojimas. – *Švietimo darbas* 4, 337–350.
- Skardžius P. 1933: Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje. – *Archivum Philologicum* 4, 7–20.
- Stakauskas J. 2003: Homiletikos ir lietuvių kalbos profesoriai. – *Naujieji nacionalizmai ir katalikų bažnyčia Lietuvoje*, sud. Algimantas Katilius, Vilnius: Aidai, 66–81.
- Subačius G. 1991: Simonas Daukantas: rašybos ir kūrybinių interesų kitimas. – *Iš Lietuvos istorijos tyrinėjimų*, Vilnius: Academia, 58–64.

- S u b a č i u s G. 1996: Trys XIX a. bendrinės rašomosios kalbos modeliai: J. A. Pabrėža, J. Čiulda, S. Daukantas. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 51–59.
- S u b a č i u s G. 1998: *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- S u b a č i u s G. 2001: Written standard and spoken standard. – *Baltu filologija* 10, 127–136.
- S u b a č i u s G. 2002: Perspectives of a History of European Standard Languages. – *Lituanus* 48(1). Prieiga internete: www.lituanus.org/2002/02_1_02.htm.
- S u b a č i u s G. 2004: Standartinių (bendrinių) kalbų istorijos chronologija. – *Metmenys* 84, 97–115.
- T u m a s - V a i ž g a n t a s J. 1924: *Doc. p. e. J. Tumo Lietuvių literatūros paskaitos. Draudžiamasis laikas, „Apžvalgos“ grupė, Jonas Maironis-Mačiulis*, Kaunas, Marijampolė: „Dirvos“ b-vės leidinys.
- V e n c k i e n ė J. 2007: *Lietuvių bendrinės kalbos pradžia: idėjos ir jų sklaida (1883–1901)*, Vilnius, 2007 (daktaro disertacija).
- V e n c k i e n ė J. 2014: Antano Baranausko lietuvių bendrinės kalbos teorija: priėmimas Žemaičių kunigų seminarijoje. – *Archivum Lithuanicum* 16, 269–294.
- Z a b o r s k a i t ė V. 1987: *Maironis*, Vilnius: Vaga.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1986: Antanas Baranauskas kalbininkas. – *Literatūra ir kalba* 19. *Antanas Baranauskas*, Vilnius: Vaga, 58–81.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1992: *Bendrinės kalbos iškilimas. Lietuvių kalbos istorija* 5, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Gauta 2016 12 05

Priimta 2017 01 19

JURGITA VENCKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
jurgita.venckiene@lki.lt